

UDK 94 (497.5 Dalmacija) "10/13" (093)

929.7 (497.5 Dalmacija) "10/13" (093)

Prethodno priopćenje

Primljeno: 4. ožujka 2008.

Prihvaćeno za tisak: 1. prosinca 2008.

Problematika proučavanja dalmatinskoga plemstva u srednjem vijeku

Serđo Dokoza

Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru

Obala kneza Trpimira 8

23000 Zadar

Autor ovim prilogom pokušava s jedne strane uputiti na dosadašnje spoznaje o dalmatinskom plemstvu, a s druge strane upozoriti na mogućnosti tih spoznaja i njihova ograničenja s obzirom na sačuvanost povijesnih izvora.

Ključne riječi: plemstvo, Dalmacija, srednji vijek, metodologija, izvorna građa

Gradsko plemstvo nije baš *ono pravo plemstvo* iz viteških romana, nisu to gospodari srednjovjekovnih krajobraza iz utvrđenoga zamka. Sve viteške tradicije nisu povezive s gradom i njegovim vodećim slojem koji se, usprkos tome, ipak naziva plemstvom. Gradska kultura i viteška kultura postoje kao dvije zasebne cjeline nastale na potpuno oprečnim temeljima. *Septem artes liberales*, politika i ratovanje, kao duhovna razina i zanimacija srednjovjekovnoga plemstva, jako odudaraju od najvažnije djelatnosti gradskoga plemstva, bavljenja trgovinom.

Prema tome, gradsko se plemstvo razlikuje od feudalnoga plemstva po svojim osnovnim obilježjima, po načinu privređivanja i duhovnom obzorju. Ono kao gradska elita ne predstavlja vlast plemenitih, nego vlast bogatih ljudi, najčešće trgovaca, koji se kasnije pojavljuju s plemićkim naslovima. Usprkos tom naslovu oni su ipak predstavnici građanstva, koje po svojoj prirodi nosi klicu onoga društvenog sloja koji će srušiti srednjovjekovni feudalni poredak.

Može se reći da su oni, kao nositelji gradske vlasti kroz stoljeća, najzaslužniji za nastanak i razvoj srednjovjekovnoga grada. Ustrojili su komunu u svim njezinim oblicima, od trgovine, školstva, računovodstva, javnih radova, policije i vojske, do veličanstvenih građevina. Cijelu sliku komunalnoga života što nam je pružaju statuti pojedinih gradova ustrojio je praktično vodeći plemićki stalež na vlasti.

Gradsko plemstvo povjesničari nazivaju još i patricijat, a u izvorima ga spominju isključivo kao *nobiles*. U novijoj literaturi uvedena je podjela na protopatricijat i patricijat, a prvim se nazivom žele označiti oni plemići (*nobili*) iz ranih dokumenata koji se još ne daju posložiti u poznate srednjovjekovne rodove pojedinih gradova. Dvojbeno je međutim, gdje bi trebalo povući granicu između te dvije faze u razvoju. Je li to početak XII. st., kada se u većim gradovima počinju pojavljivati imena rodova, kasnije poznatih u svakom gradu, ili pak trenutak kad je doista patricijat postao ono što sama riječ kaže: poseban stalež, točno definiran svim društvenim odlikama i povlasticama. To je trenutak kada se u gradovima gornji sloj zatvara u Veliko vijeće, a statuti u pojedinim gradovima to kodificiraju. Dok nema zatvaranja Velikog vijeća (u Veneciji poznatog kao *serata*), nema ni staleškoga plemstva. Do tada je ono pred zakonom ravnopravno sa svim ostalim građanima, pa se može utvrditi da su do tada oni društveni sloj, a nakon toga pretvaraju se u stalež. Tek *serata* definira plemstvo i daje mu okvir i prerogative.

Proučavanje gradskoga plemstva uvodi nas korak dalje u spoznavanju gradske društvene strukture. Taj najvažniji stalež ujedno je i najbolje obuhvaćen izvorima pa to omogućuje neposredno motrenje svakodnevne povijesne zbilje grada i stjecanje slike društvene stratigrafije, odnosno dobivanje određenioga horizontalnoga presjeka fizionomije cijeloga gradskoga društva. Proučavanje plemićkoga staleža, pojedinih važnih rodova i istaknutih pojedinaca, pruža uvid u odnose političke moći u svakom gradu.

U nas to proučavanje ima i specifičnosti. Dalmatinski grad u političkom pogledu nikada nije bio potpuno samostalan. Vrhovništvo nad njime imao je Bizant, Venecija te hrvatski, odnosno hrvatsko-ugarski kraljevi. Stoga je, zajedno s gradom, i plemstvo imalo određen status kod vrhovnih vlasti, poseban kad su gradovi bili pod hrvatsko-ugarskim vladarima, a poseban kad su bili pod mletačkom vlašću. Naročito su važna zbivanja na lokanoj razini, jer je gradsko plemstvo stalno bilo u dodiru sa zaleđem, gdje je svoje posjede imalo hrvatsko plemstvo. Neposredni dodir gradskoga i hrvatskoga gornjega društvenoga sloja stvaralo je posebne odnose, vrlo zanimljive i vrijedne proučavanja. Svi ti odnosi utjecali su na jačanje ili slabljenje pojedinih plemićkih rodova, njihovu gospodarsku orijentaciju te na odnose moći u gradu, što bi još trebalo podrobnije istražiti.

Od literature o plemstvu u dalmatinskim gradovima navest ćemo samo osnovna djela. Prvo ozbiljnije proučavanje plemstva dalmatinskih gradova obavila je Irmgard Mahnken 1960. studijom *Dubrovački patricijat u XIV. st.*,¹ izdanom u Beogradu 1960. godine. Na bogatoj građi dubrovačkog arhiva za XIII. i XIV. st. ona je načinila genealogije i povijesti obitelji svih poznatih dubrovačkih plemićkih rodova toga vremena. Time je stvoren čvrst temelj za njihovo dalje proučavanje.

Nakon više od trideset godina dubrovačkim plemićkim obiteljima pozabavila se Zdenka Janeković Römer u studiji *Rod i grad*, gdje je utvrdila strukturu plemićkih obitelji i odnose unutar obitelji u srednjovjekovnom Dubrovniku.²

¹ Irmgard MAHNKEN, *Dubrovački patricijat u XIV. st.* Beograd, 1960.

² Zdenka JANEKOVIĆ-RÖMER, *Rod i grad*, Dubrovnik, 1994.

Korak dalje u proučavanju gradskoga plemstva načinila je ista autorica monografijom *Okvir slobode*.³ U njoj je oslikan položaj dubrovačkoga plemstva u svim dimenzijama društvene stvarnosti kasnosrednjovjekovnoga Dubrovnika, od njegovih korijena, mita na kojem počiva njegov društveni status, udjela u vlasti i odnosa s pučanima, pa do plemićkih simbola i službenih ceremonijala toga vladajućeg staleža, i to tako sveobuhvatno da dolazi do granice na kojoj počinje povijest svakodnevnice.

Druga autorica, Zrinka Nikolić, pozabavila se najranijom fazom postojanja srednjovjekovnoga gradskog plemstva u Dalmaciji, tzv. protopatricijatom, i na temelju oskudnih izvora nastojala ga je što bolje opisati.⁴ U prvom dijelu autorica je prikazala obiteljsku strukturu protopatricijata, utvrdila način funkcioniranja rodbinskih veza i nasljeđivanja te način funkcioniranja bračne zajednice i kućanstva, a u drugom je dijelu nastojala omeđiti protopatricijat prikazujući njegove odnose sa svim svjetovnim i duhovnim vlastima, da bi na kraju prikazala podjelu vlasti unutar same gradske zajednice.

Ovim radom želi se samo upozoriti na probleme pri proučavanju srednjovjekovnoga gradskoga plemstva u Dalmaciji, i to osobito na one probleme koje uzrokuje pomanjkanje izvora iz određenih faza tog razvoja.

No, počnimo od prvih tragova.

Već se u početku postavlja pitanje podrijetla, odnosno nastanka gradskoga plemstva. Za ta rana razdoblja dokumenti nam slabo mogu pomoći. Koliko srednjovjekovni *nobiles* vuku podrijetlo iz antičkih vremena, a koliko su novijeg datuma i kompleksnijega postanja, pitanje je više ili manje uvjerljivih pretpostavki. Problem nastanka vladajućega gradskoga sloja nije riješen ni u talijanskim gradovima, gdje je sačuvana mnogo starija i brojnija građa nego u nas.⁵ Svakako je odgovor na to pitanje teško svediv na neko jednoznačno rješenje.

Plemstvo se u dalmatinskim gradovima spominje još prije doseljenja Slavena, odnosno Hrvata. Iz intitulacije pisma pape Grgura I. vidi se vrlo jasna slika gradskoga stanovništva: *presbiteribus, diaconibus et clero, nobilibus ac populo Jadere consistentibus et militibus*.⁶ Plemići se spominju i u najstarijim sačuvanim dokumentima nakon njihova doseljenja.⁷

Slijedi prvo razdoblje hrvatske povijesti za koje pisanih izvora ima samo toliko da svi stanu u jednu knjigu.⁸ Od toga se tek dio, istina veći dio, odnosi na dalmatinske gra-

³ Zdenka JANEKOVIĆ-RÖMER, *Okvir slobode*, Zagreb – Dubrovnik, 1999.

⁴ Zrinka NIKOLIĆ, *Rođaci i bližnji, dalmatinsko gradsko plemstvo u ranom srednjem vijeku*, Zagreb, 2003.

⁵ Renato BORDONE, Le "elites" cittadine nell'Italia comunale, *Melange de l'eccole Francaise de Roma*, tome 100, 1988./1., 47.

⁶ Frane BULIĆ, S. Gregorio Magno papa nelle sue relazioni con la Dalmazia, *Bullettino archeologico*, XXVII., 1904.

⁷ *Diplomatički zbornik*, I. 44.

⁸ To je Franjo RAČKI, *Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia*, MSHSM 7, Zagreb 1877. Njoj treba pripojiti suvremenije izdanje istih isprava, *Diplomatički zbornik 1.* (ur. Jakov STIPIŠIĆ, Miljen ŠAMŠALOVIĆ, *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije 1.* Zagreb 1967. - u daljem tekstu DZ. I.).

dove. Međutim, taj dio ponajviše čine spisi crkvene provenijencije nastali u pojedinim samostanima, i oni nisu baš najprikladniji izvor za proučavanje plemstva. Premalo je izvora da bi se moglo bolje osvijetliti društvo pojedinih dalmatinskih gradova te obaviti sva ona istraživanja kakva se mogu obaviti u zemljama s većom količinom sačuvanih izvora (npr. u Italiji).

U nas se, uz ostalo, u rješavanje toga problema umiješao i nacionalizam XIX. st., i to s obje strane. Poznato je, naime, da je upravo pitanje romanstva i slavenstva dalmatinskih gradova bilo jedno od ključnih pitanja u definiranju nacionalnih interesa Hrvata i Talijana na istočnoj obali Jadrana te da je tu nastala bogata tzv. iredentistička historiografija.⁹ Povijest tih gradova obrađivana s obje strane uglavnom je svedena na pitanje etničke pripadnosti njihova stanovništva, što je dobrano zamutilo povijesna istraživanja. To je osobito važno za proučavanje plemstva jer je prema talijanskim povjesničarima načinjena podjela prema kojoj je gornji gradski sloj trebao biti romanski, a donji slavenski. Ta se podjela bila uvukla i u hrvatsku literaturu.

O romanstvu dalmatinskih gradova napisana je još prije jednog stoljeća cijela knjiga, ali na žalost pretenciozno. Konstantin Jireček,¹⁰ njezin autor, inače vrstan povjesničar, napisao ju je vjerojatno po narudžbi tadašnjih austrijskih vlasti, da bi se pokazalo da je romanski element u srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima prevladavao. Jirečeku je relevantan samo broj slavenskih i romanskih imena te bi odnos među njima trebao bi biti pokazatelj romanstva i slavenstva u dalmatinskim gradovima. Nakon tog djela nekoliko se autora potrudilo ispraviti Jirečekove netočnosti i sustavnije obraditi tu problematiku. Na prvom je mjestu svakako Petar Skok sa svojim lingvističkim studijama o romanstvu u Dalmaciji, u kojima nastoji pobiti neke od Jirečkovih tvrdnji.¹¹

Oslanjajući se na onomastiku, najveći dio Jirečkovih postavki pobila je u svojim radovima Vesna Jakić Cestarić. Ona je detaljnim lingvističkim analizama imena u dalmatinskim gradovima, napose u Zadru, utvrdila postojanje njihove posve drukčije etničke slike od slike koju donosi Jireček. Njegovu metodu o broju imena slavenskog ili romanskoga podrijetla, kao dokaz prevladavanja romanstva ili slavenstva, pobija dokazujući da u istim obiteljima (uglavnom plemićkim) ima i romanskih i hrvatskih imena, pa prema tome imena očito ne mogu biti siguran etnički pokazatelj.¹² Već

⁹ S. Antoljak u opisu hrvatske historiografije o iredentističkoj historiografiji kaže: Nažalost ... glede ovakvog pristupa povijesti ... sve do danas se nije opširnije i konkretnije progovorilo u hrvatskoj historiografiji, Stjepan ANTOLJAK, *Hrvatska historiografija*, knj. 2. Zagreb 1992. 528.

¹⁰ Konstantin JIREČEK, *Die Romanen in den Städten des Mittelalters*, Wien 1901, 1903, 1904. prevedeno u *Zbornik Konstantina Jirečeka II*. Beograd 1962

¹¹ Petar SKOK, *Dolazak Slavena na Mediteran*, Split 1934; isti, Kako bizantski pisci pišu lična i mjesna imena slavenska, *Starohrvatska prosvjeta, nova serija*, I. 1927; isti, O simbiozi i nestanku Romana u Dalmaciji i na Primorju, *Razprave IV*. Ljubljana 1928; isti, Postanak Splita, *Anali historijskog instituta JAZU*, Dubrovnik 1952; isti, Postanak hrvatskog Zadra, *Radovi instituta u Zadru I.*; isti, *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima, Toponomastička ispitivanja I. i II. dio*, Zagreb 1950.

¹² Vesna Jakić CESTARIĆ, Antroponomastička analiza isprave zadarskog priora Andrije s početka X. st. *Onomastica Jugoslavica* 6/1976; ista, Ženska osobna imena i hrvatski udio u etnosimbiotskim procesima u Zadru do kraja XII.st. *Radovi Instituta za povijesne znanosti JAZU u Zadru* 21/1974; ista, Etnički odnosi u srednjovjekovnom Zadru prema analizi osobnih imena, *Radovi Instituta za povijesne znanosti JAZU u Zadru* 19/1972.

je u najstarijim dokumentima vidljivo da je hrvatski element u gradovima prodro do vrha društvene ljestvice, tj. do društvenoga sloja koji obrađuje ovaj rad. Tako su neki članovi patricijske obitelji Madijevaca ili Splicićanin Petar Crni, samo najpoznatiji primjeri koji uspješno opovrgavaju mišljenje da su Slaveni u gradskim središtima Bizantske Dalmacije samo težaci.¹³

Da je nepouzđano utvrđivati etničku pripadnost prema obliku imena ili prezimena (odnosno rodovskog imena) zapisana u dokumentima, pokazuju i primjeri koji se ovdje navode. Zanimljiv je primjer trogirске obitelji Stafileo, u kojoj je običan postolar Štafilić kad se obogatio promijenio prezime u grčko Stafileo, što bi značilo vinova loza.¹⁴ Također brojne su genealogije plemićkih obitelji koje u jednoj generaciji imaju slavenska, a u drugoj romanska imena. Tako je u onim rodovima koji imaju romansko, a i u onima koji imaju slavensko rodovsko ime. Primjerice u Zadru članovi roda slavenskog imena Varikaša imaju osobna imena kao Rainerius, Pasquale, Tomadius ili Guido, a isto tako i Vidul, Barte, Desača i sl., a članovi roda romanskog imena Ginannis imaju osobna imena Vučina, Kreše, Buna, Lipa, Mišul itd, ali i romanska, odnosno kršćanska imena Pelegrinus, Ginnanus i sl. Takvih kombinacija romanskih i slavenskih imena bez ikakva reda izmiješanih susreće se baš u svim zadarskim rodovima pa prema tome oni doista ne mogu biti pokazatelj etničke pripadnosti. Još jedan prilog navedenome krasan je primjer na koji me je upozorio kolega M. Granić. Naime, u svojoj se prilično ozbiljno napisanoj obiteljskoj povijesti čuveni zadarski plemićki rod Benja poziva na prvog člana i nositelja roda, poznatog priora Dobronju. Na prvi pogled to se i ne čini posebno zanimljivim, no ako se bolje razmotri veza između imena Dobronja i Benja, može se vidjeti da je to jednostavno prijevod hrvatskog imena na neki romanski jezik, tj. hrvatska riječ *dobro* prevedena na neku romansku jezičnu varijantu glasila bi *bene*, a nastavak *-nja* očito je prenesen s hrvatske na romansku varijantu, pa bi prema tome rodonačelnik obitelji *Benja* doista mogao biti *Dobronja* kojemu je ime kasnije prevedeno. Slučaj je još zanimljiviji ako bi se taj primjer shvatio kao model po kojem je nastao određen broj kasnije poznatih imena rodova.

Gradsko stanovništvo srednjega vijeka doista je rezultat simbioze novopristigloga slavenskoga, odnosno hrvatskoga življa i romanskih starosjedilaca, no u kojem omjeru se to zbiljo zasigurno neće nikada moći biti utvrđeno. To ovisi o brojnim čimbenicima i razlikuje se od grada do grada, ovisno o njihovim zemljopisnim, vojnim, strateškim i političkim odrednicama. U svima njima spominju se u najstarijim dokumentima plemići, no osim u Zadaru, toliko malobrojni da se iz tih nekoliko osobnih imena ne mogu izvoditi čvršći zaključci.

Zadar je bio najjači grad u provinciji i vjerojatno su pridošlim barbarima njegovi bedemi doimali imponantno i zastrašujuće.¹⁵ Ostali dalmatinski gradovi (osim isuviše skućenoga Trogira) bili su ili porušeni ili tek netom stvorena pribježišta. Grad opko-

¹³ N. KLAJIĆ, Etnički odnosi u bizantskoj Dalmaciji od VII. do XII. st. *Jugoslavenski istorijski časopis*, 4. 1970. 27.

¹⁴ M. ANDREIS, *Trogirsko plemstvo do kraja prve austrijske uprave u Dalmaciji (1805.)*, Trogir 2006. 26.

¹⁵ Mate SUIĆ, Prolegomena urbanizmu antičke liburnije, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 2/1960-61. 91.

ljen jakim zidovima, više otok, nego li kopneni grad, osvojiv jedino uz pomoć mornarice, koji je uz to bio opkoljen mnogim otočićima kao sigurnim pribježištima, bio je osvajačima nesavladiva prepreka. Stoga se može pretpostaviti da je Zadar najbolje podnio slavenski val doseljenja, pa je imao i najbolje preduvjete za očuvanje starog romanskoga stanovništva.¹⁶ U njemu se spominju gradski plemići (*nobiles*) već u prvim sačuvanim dokumentima, još 986.,¹⁷ ali i nazivi *maiores i minores*, kako se nazivaju oni koji plaćaju veći odnosno manji porez.¹⁸ Jedan od važnih preduvjeta razvoja zadarskoga plemstva svakako je i činjenica da je Zadar bio središte bizantske uprave te da je uloga Zadrana u bizantskom činovništvu bila od nemale važnosti, a u drugim gradovima nije bilo tako. Isto tako taj je grad također zadržao svoj ager, relativno plodan i veći nego što su imali drugi gradovi u to doba. Stoga bi se moglo govoriti o dva izvora moći gornjega gradskoga sloja: činovnički status i zemljišni posjed.

Situacija je u Splitu bila sasvim drukčija. On je bio refugium za izbjeglice iz Salone. Split čuva tradiciju prema kojoj su tamošnji plemići salonitanskoga podrijetla,¹⁹ čime bi splitsko plemstvo predstavljalo kontinuitet iz antike. No, česta nazočnost hrvatskog vladara, koji je već u IX. st. polagao dokument na oltar splitske crkve, kako je to bio običaj prema tadašnjem pravu, a u X. je stoljeću mogao u tom gradu sazivati svoje sabore, pokazuje da on tu nije stranac te da je barijera između toga bizantskoga grada i hrvatskoga zaleđa bila vrlo fluidna.²⁰ Stoga bi se moglo zaključiti da je u slavensko-romanskoj simbiozi u Splitu slavenski element imao većeg udjela nego u Zadru.

Prema tome, bez obzira jesu li patriciji iz Salone prešli u Split ili ne, priljev i utjecaj hrvatskoga zaleđa morao je biti prejak da bi taj salonitanski patricijat mogao biti dominantan pri oblikovanju gornjega sloja srednjovjekovnoga splitskoga društva. No o njemu su izvori iz razdoblja prije XII. st. vrlo oskudni. U Splitu se spominju *nobiles* prvi put još 1069.²¹ Tu je poznati prior Prestancije te njegov sin, splitski nadbiskup Pavao. Kasnije Prestancija zamjenjuje neki Nikodem, a zatim se ponovno vraća član Prestancijeve obitelji, njegov sin Zirno. Moglo bi se govoriti o dvije struje koje se na čelu grada bore za vlast: jedna je ona Prestancijeve obitelji, a druga je struja ona koja je postavila spomenutog Nikodema.²² No to je uglavnom sve.

¹⁶ Koji je status Zadar tada imao najbolje pokazuje podatak iz *Translatio beati Grisogoni*. Naime analizom ovog spisa vjerojatno iz IX.st. M. Ančić je prvi uočio da se u njemu područje Zadra naziva Jadertina provincia. Ne ulazeći u analizu tog pojma, niti procjenjujući radi li se doista o nekom većem području koje se na određen način sačuvalo od barbarskog osvajanja, na što bi ukazivo naziv, ili je to tek slobodnije korištenje pojmova od pisca *Translatio*, mogli bismo samo pretpostaviti da je zadarsko područje za ondašnje ljude predstavljalo posebnu, a vjerojatno i u određenoj mjeri autonomnu, cjelinu. Mladen ANČIĆ, *Translatio beati Grisogoni martyris kao povijesno vrelo, Starohrvatska prosvjeta*; 25/1998; 133. Nada KLAIĆ, Ivo PETRICIOLI, *Prošlost Zadra II*, 63-66. (u daljem tekstu: KLAIĆ-PETRICIOLI, n dj.)

¹⁷ *Diplomatički zbornik* 1. 44.

¹⁸ KLAIĆ-PETRICIOLI, n dj. 84.

¹⁹ Željko RAPANIĆ, Prilog proučavanju kontinuiteta u Salonitanskom ageru u ranom srednjem vijeku, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LXXIV. Split 1971. 189-217.

²⁰ DZ.I. 23

²¹ *Valica prior cum suis nobilibus cunctis*. DZ.I. 110

²² Grga NOVAK, *Povijest Splita I*, Split 1952.

O plemstvu u drugim komunama još se manje zna.

Trogirska ranija povijest uglavnom je ostala nepoznata. Samo središte grada, bez obzira na pogodni strateški položaj, premalo je da bi se sačuvalo izolirano. Stoga je teško pretpostaviti da bi tako malo središte moglo izbjeći priljev većeg broja hrvatskoga življa u grad i njihovu simbiozu. Rušenje Trogira 1123. ili 1171.²³ zasigurno je utjecalo na njegovu društvenu strukturu. Trogirani su nakon rušenja, prema Luciusu, prebjegli u Split. Ponovno naseljavanje Trogira vjerojatno je prilog prekidu s antičkom tradicijom i stvaranju barem dijelom novoga stanovništva, a time i patricijata drukčijeg podrijetla od prethodnoga patricijata. U Trogiru se u ono nekoliko dokumenata koji su sačuvani spominju *boni homines* (1033.),²⁴ zatim *nobiles*, tj. trogirski plemići (1064.),²⁵ te *cives maiores et minores* (1097.).²⁶

Na Rabu se još u dokumentu iz 1018. ne spominju plemići, nego samo *clerus et populus*.²⁷ No već 1059. pri osnivanju samostana navodi se uz biskupa i priora narod (*populus*) koji se dijeli na *nobiles* et *ignobiles*, te na *maiores et minores*.²⁸ To bi značilo da je u to doba društvo već bilo toliko raslojeno da se pored običnog puka (*minores* ili *ignobiles*) pojavljuju oni malo bolji (*maiores*), a da oni najbolji, vjerojatno najbogatiji, već donekle izdvojeni, nose plemićki naslov *nobiles*. No, usprkos prevladavajućoj romanizaciji na tom otoku²⁹ u isto vrijeme (1070.) pojavljuje se i hrvatski element, vjerojatno već dobrano nazočan na tom otoku, te se spominju *parochie seu iuppe*,³⁰ što bi moglo pretpostavljati i postojanje župana, odnosno dijela gornjega gradskoga sloja koji nije samo romanskoga, nego i hrvatskoga podrijetla.³¹

O gornjem društvenom sloju na Braču susreću se tek pabirci. Ima jedna isprava iz 1077. kojom je kralj Zvonimir dao Bračanima pravo trgovanja i u njoj se spominju brački plemići (*nobiles*). No ta se isprava smatra falsifikatom.³² S većom sigurnošću može se govoriti o bračkom plemstvu od 1111. godine, kada se u jednoj darovnici spominju na Braču dva tamošnja plemića, i to poimenično (*nobiles viri Georgius Jurievich et Ciprianus Pobr nich*).³³

Nema ni jedne sačuvane isprave do 1100. koja se odnosi na Hvar, a kamo li da bi se spominjalo plemstvo, pa se stoga za to najranije razdoblje o društvenoj strukturi Hvara ne može ništa reći. Tek se u prvoj polovici XII. st. spominje na Hvaru župan Guhalis³⁴ što nije dovoljno ni za kakav ozbiljniji zaključak. Šezdesetih godina XII. st.

²³ Ivan LUCIĆ, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru*, Split 1979. 103-105.

²⁴ DZ.I. 67.

²⁵ DZ. I. 99.

²⁶ DZ. I. 208.

²⁷ DZ.I. 54.

²⁸ DZ. I. 85.

²⁹ Petar SKOK, *Romanstvo i slavenstvo na otocima* 56-60.

³⁰ DZ. I. 124.

³¹ DZ. II. 150. 1177-78.

³² DZ. I. 159.

³³ DZ. II. 21

³⁴ DZ. II. 61

jedno papino pismo nalaže Hvaranima, i to knezu i svim plemićima tog otoka (*comiti et universis nobilibus Phare*), da čuvaju svoga biskupa.³⁵

Dubrovnik premda za kasnije razdoblje ima najbogatiju arhivu, za to rano doba gotovo da nema dokumenata. Tek jedna sačuvana isprava iz 1023., koja govori o osnivanju samostana na Lokrumu, spominje i dubrovačko plemstvo,³⁶ i to je sve. I. Mahnken kaže da se u Dubrovniku plemstvo može sustavno pratiti tek od XIII. st.³⁷ pa se prema tome malo može reći o društvenoj strukturi toga grada iz ranijih razdoblja pa i o protopatricijatu koji bi trebao biti njezin gornji sloj.

Pred onima koji istražuju gradsko plemstvo pojavljuje se u sačuvanim ispravama iz ranog razdoblja niz osobnih imena. Nemoguće je među njima povući crtu razdjelnicu između gornjega sloja (tzv. protopatricijata) i običnoga građanstva. Ta bi crta trebala proći između imena osoba koje se u raznim ulogama pojavljuju u ranim ispravama i podijeliti ih na one koji pripadaju plemstvu i one koji to nisu. No to se prema današnjim spoznajama ne može načiniti. U protopatricijat u prvoj fazi sigurno pripadaju pojedini priori koji su domaći ljudi, dio osoba na različitim funkcijama bizantske vlasti u gradu i pokrajini te naravno oni koji uz svoje ime imaju titulu *nobilis*. Moglo bi se nadalje pretpostaviti da su i suci pripadali plemićkoj klasi,³⁸ a isto tako i tribuni, koji su zadržavali titulu i nakon isteka mandata te su s vremenom postali skupina u gornjem gradskom sloju.³⁹ No, bilo bi neznanstveno sve činovnike nazvati protopatricijatom jer tada gornji sloj gradskoga društva nije bio zatvoren pa mu prema tome nije isključivo ni povjerena sva vlast, odnosno sve upravne funkcije u gradu. Zasigurno se među nositeljima pojedinih funkcija nalaze i ugledniji građani koji nisu, a možda i neće postati *nobiles*. Sve te osobe, bili plemići li ne, susreću se u dokumentima uz gradskoga priora i biskupa vjerojatno kao pratnja ili možda neko neformalno savjetodavno tijelo. Moglo bi se pretpostaviti da je većina onih koji su nosili određene časti bila birana iz redova gornjega gradskoga sloja. No, od te pretpostavke ne može se načiniti i sljedeći korak u spoznavanju.

Teškoća se javlja, kako je već spomenuto, kad se pokušavaju utvrditi rodovi toga protopatricijata u pojedinom gradu. Iz tih oskudnih dokumenata do 1102. jedino je za Zadar povjesničarima uspjelo načiniti genealoško stablo najvažnije plemićke obitelji toga vremena u Dalmaciji, čuvenih zadarskih Madijevaca. Pored malobrojnosti izvora osnovni problem jest to što tada nisu postojala ustaljena prezimena, nego tek pokoji spomen očeva imena. Stoga nam ono što nazivamo protopatricijatom u našim dalmatinskim gradovima u početku izgleda kao skup nepovezanih osobnih imena.

U dokumentima se u to vrijeme pojavljuje već spomenuti pojam, «boni homines». Li-

³⁵ DZ. II. 121. 1168/69.

³⁶ DZ. I. 63. 80.

³⁷ I. MAHNKEN, n dj. 7.

³⁸ To kaže Mayer pri opisu uloge priora i sudaca i poziva se na Splitski statut (Splitski statut, II.37.) No splitski je statut znano mlađeg datuma (Ernest MAYER, *La costituzione municipale dalmato-istriana nel medio evo e le sue basi romane*, Parenzo 1907. 376.)

³⁹ Zrinka NIKOLIĆ, Madijevci: primjer obitelji dalmatinske gradske elite u desetom i jedanaestom stoljeću, *Zborenik Odsjeka povijesnih i društvenih znanosti HAZU* 23/2005 3.

teratura pokazuje da se oni pojavljuju diljem Europe i predstavljaju kontraverzni problem historiografije uopće. Neki ih smatraju podrijetlom iz rimske epohe, i nastavljačima nekadašnjih službenika *decuriona*. Susreće ih se od Justinijanovih odredaba te vizigotske i merovinške legislative do dokumenata kasnijih stoljeća u Francuskoj ili Njemačkoj. Često se poistovjećuju s pojmovima *sapientes, meliores, prestantiores, nobiles, honores* itd. U dokumentima se pojavljuju u raznim ulogama. Najčešće kao posrednici u javnim suđenjima, u odnosima građana sa zemljišnim gospodarom, u privatnim arbitražama i sl., no nikad kao službene osobe nego samo kao osobe od povjerenja. U Italiji ih se susreće među plemićima i među pučanima, a postoje i pretpostavke da su u Italiji možda bili prethodnici komunalnog ustroja i prvih komunalnih činovnika, konzula, no budući da se susreću i kasnije, sve do XIII. st., ta pretpostavka nije vjerojatna.⁴⁰ U tom ozračju trebali bismo promatrati tu kategoriju i u nas. Ne bi bilo uputno govoriti o njima kao o međustaležu ili pak o budućim plemićima. Međutim, prema funkcijama na kojima ih se susreće dobiva se dojam da su im vrlo blizu. U ispravama se također spominju u ulozi savjetodavaca uz priora i biskupa pa stoga neki autori drže da su doista bili plemići.⁴¹ Vjerojatnije je, međutim, da su, kao i u drugim djelovima Europe, oni bili članovi savjetodavnih tijela, povjerenstava ili pak arbitražni suci koji se prema potrebi pozivaju i nakon završenoga posla raspuštaju. Stoga smatramo da ni u nas ne bi bilo uputno stvarati od njih posebnu društvenu kategoriju. Ipak, budući da ih se u dokumentima susreće u društvu gornjega gradskog sloja, može se s velikom vjerojatnošću reći da su, bez obzira imaju li u tom trenutku titulu *nobiles* ili ne, boni homines birani među plemićima ili onim gradskim uglednicima od kojih će, barem jedan dio, to uskoro i postati. Bilježnički spisi u nas spominju *boni homines* kao arbitražne suce još u XIV. st, a čine ih najčešće ugledni gradski plemići.⁴²

Posebno bi bilo važno utvrditi gospodarsku osnovu na kojoj je temeljio svoju moć prvi gornji sloj srednjovjekovnoga gradskoga društva. Poznato je da prva obrtnička i pogotovu trgovačka djelatnost nastaje u obiteljskom krugu, što daje plemićkim obiteljima posebnu važnost za gospodarski život komune. Isto tako se zna da je najveći dio trgovačkoga kapitala i trgovačkih društava povezan uz pojedine plemićke obitelji. No zbog vrlo oskudnih podataka za ranija razdoblja u nas, teško je u izvorima naći odgovarajuće primjere. U Zadru, za koji ima najviše podataka, već je rečeno, jedan dio moći tamošnjega patricijata leži u obnašanju funkcija u bizantskoj upravi na razini cijele pokrajine Dalmacije. No, bilo bi presmionio zaključiti da je sudjelovanje u upravi ujedno i glavni izvor njihova bogatstva ili da je ono stvorilo zadarski patricijat, jer moglo bi biti i obrnuto, tj. da se bizantska vlast oslanjala na već postojeći bogatiji sloj u gradu. U drugim gradovima bizantsku upravu morao je činiti vrlo mali broj ljudi, pa se stoga može pretpostaviti da to nije bio odlučujući čimbenik u određivanju materijalne osnove gradskog vrha. Budući da podataka o trgovini iz tog vremena

⁴⁰ Walter GOETZ: *Le origini dei comuni italiani* (capitolo III. "Boni homines"), Milano 1965 47-56.

⁴¹ Mayer, n dj. 381.

⁴² U zadarskim bilježničkim spisima povremeno se pojavljuju zabilješke o arbitražama i arbitražnim sucima koji se nazivaju *boni homines*. Najčešće su to zadarski plemići.

nema, premda mislimo da je zasigurno postojala, preostaje kao glavni oslonac bogatstva gornjega gradskog sloja zemljišni posjed koji je ovisio o veličini pojedinog gradskog distrikta.

Moglo bi se zaključiti da je prva faza u razvoju patricijata vezana isključivo za Zadar koji ima dovoljno dokumenata da se o vodećoj gradskoj skupini u ranosrednjovjekovnom gradu mogu donijeti i neki zaključci kao o društvenom sloju. O društvenoj strukturi svih ostalih gradova, pa tako i njezinom gornjem sloju, ne da se ništa konkretno zaključiti. No i za Zadar se može posložiti genealogija i povijest tek jednog roda, Madijevaca, koji su više stoljeća obnašali najviše dužnosti u bizantskoj Dalmaciji. Sva ostala imena koja se pojavljuju u dokumentima ne daju se svrstati ni u određeni rod, a najčešće niti u određenu društvenu skupinu.

Kolomanovim dolaskom na vlast nad dalmatinskim gradovima 1105. godine politički se kontekst u priobalju mijenja. Koliko je ta politička prekretnica važna za razvoj gradova uzduž naše obale još bi trebalo podrobnije proučiti. Zasigurno nije nevažna činjenica da se prvi hrvatsko-ugarski kralj odrekao tributa koji su gradovi plaćali kraljevskom fisku još od druge polovice IX. st. te da je prestao uzimati taoce od građana, što su njegovi hrvatski prethodnici radili, kako to jasno zasnjeđuje prisega tadašnjega bana i zadarskoga kneza Kledine.⁴³ Iz navedenoga se može naslutiti rađanje novih odnosa između središnje i lokalne vlasti.⁴⁴ Nova je politika morala donijeti određeno gospodarsko olakšanje gradovima pa je kao takva dala prilog stvaranju onih preduvjeta koji će svi zajedno usko rezultirati rađanjem komunalnoga društva i nastankom snažnoga gornjega društvenog sloja kao vodećeg nositelja toga pokreta.

Na toj povijesnoj prekretnici nestaje najvažniji patricijski rod iz prethodnoga razdoblja, zadarska porodica Madijevaca. Čini se da je već u drugoj polovici XI. st. nekoliko zadarskih obitelji odlučilo ne dopustiti Madijevcima da ponovno steknu privilegirani položaj kakav su uživali u prvoj trećini stoljeća. Tu bi se mogao pretpostaviti sukob unutar gradskoga plemstva. Krajem XI. st. dokumenti spominju barem šest obitelji čiji su članovi također bili priori i koji su vjerojatno bili jaka opozicija Madijevcima.⁴⁵ To bi značilo da nije Kolomanov dolazak učinio kraj Madijevcima nego se to dogodilo već ranije. Možda je znakovit podatak u tom pravcu da je hrvatskog bana i zadarskog kneza Kledinu pri dolasku u Zadar dočekao, ne zadarski prior, već starac Vitača *nekadašnji prior*⁴⁶ koji je vjerojatno tada bio na čelu grada. To bi moglo upućivati na odsutnost vrhovne vlasti u gradu, a to pak na mogući interregnum u gradu u tom trenutku, o kojem ništa ne znamo.

⁴³ DZ. II. 393. Ovdje prihvaćam antitdatiranje te isprave od 1116 koja se navodi u DZ. na 1105. koje je objasnio M. Ančić, M. ANČIĆ, Kolomanov put 80.

⁴⁴ Najčešće citirana kao obrazac tih novih odnosa jest isprava poznata pod imenom *privilegij po tipu trogirskom*. DZ. II. 19. iz 1108.

⁴⁵ Z. Nikolić smatra čak da nije vjerojatno da dolaskom Kolomana Madijevci još uvijek nisu bili izgubili svoj nekadašnji značaj. Zrinka NIKOLIĆ, Madijevci 5

⁴⁶ *veteranus prior*, DZ. II. 393. 1116-1117.

Svakako je zanimljivo da se nakon prestanka vladanja moćnih Madijevaca u Zadru nije pojavio na čelu grada drugi rod koji bi ga zamijenio, nego se umjesto njega u gradskom vrhu tada počinje oblikovati gornji sloj u kojemu se već mogu prepoznati neke kasnije poznate obitelji.⁴⁷ To su prvi tragovi pojedinih gradskih patricijskih rodova koji će se potpuno razviti u sljedećem, XIII. st. Sličan se proces može pretpostaviti i u drugim dalmatinskim gradovima za koje iz toga vremena nije sačuvano više podataka.

Da bi se taj proces oblikovanja patricijata u pojedinim komunama, čak i onima koje imaju bolje sačuvanu građu za to razdoblje, mogao opisati, izvori su više nego nedovoljni. Tek će četrnaesto stoljeće i njegova znatno opsežnija građa u određenoj mjeri taj nedostatak nadoknaditi.

Ipak je pojava rodovskih imena omogućivala da se brojne osobe do tada spominjane u izvorima kojima nije bila poznata rodovska pripadnost, sada povežu rodbinskom vezom. No taj proces oblikovanja rodovskih imena nije se odvijao ni približno istodobno u svim komunama. Primjerice u Zadru se plemićka prezimena pojavljuju već u XII. st. i konačno su definirana u sljedećem stoljeću, a u nekim manjim komunama, kao primjerice na Korčuli, rodovska imena ne pojavljuju u svojoj konačnoj verziji još više od dva stoljeća, pa ih nema ni u prvoj polovici XV.st. Što je još gore, za manje komune iz toga razdoblja, kako je već navedeno, uopće nema sačuvanih arhivalija pa se ni za tu fazu u razvoju, u kojoj se oblikuju plemićki rodovi s konačnim imenima, skoro gotovo ne može reći. Takve su komune npr. Hvar, Brač, Nin, Rab, Skradin, Šibenik itd.

Općenito gledano, za XII. st. sačuvana je znatno veća količina građe nego za ranija razdoblja. Broj dokumenata iz dalmatinskih gradova veći je za to stoljeće, nego za sva prethodna stoljeća zajedno. Budući da nije poznato da su u dalmatinskim gradovima u opisanim zbivanjima početkom XII. st. nastale neke revolucionarne društvene promjene koje bi izmijenile gornji gradski sloj, može se zaključiti da su se iz nekadašnjega protopatricijata bez imena roda pojavili u XII. st. prvi poimenice poznati plemićki rodovi. Nesumnjivo je da su ti rodovi tada samo potomci prije spominjanih gradskih plemića, ali tada s rodovskim imenom. No, usprkos brojnosti dokumenata u XII. st., ne može se utvrditi veza bilo kojeg od poznatih imena iz prethodnog razdoblja s njegovim potomkom koji u tom stoljeću nosi rodovsko ime.⁴⁸ Isto tako ta je količina izvora nedostatna da bi se rekonstruiralo širenje pojedinih rodova i njihova zemljišnog posjeda, njihovo gospodarsko jačanje, sve veće sudjelovanje u trgovini, te napose, udio svakoga od njih u gradskoj vlasti.

Vjerojatno se u tom trenutku javila potreba za legitimnošću plemićke vlasti nad komunom. Tako se zadarski plemići vežu uz samostan Sv. Krševana kao njegovi pa-

⁴⁷ Tako se već 1107. pojavljuje ime Nosdranna, zasigurno predak budućih Nozdronja, inače podrijetlom iz hrvatskog plemićkog roda Draganića, N. Klaić-I. Petricioli, *Prošlost Zadra II.* 217. DZ. II. 18; Georgius de Zadolinis, Johannis de Butoano, DZ.II.27. zatim Ferre, Sloradisi, Vitače, Lemeši i td. sve imena budućih zadarskih srednjovjekovnih rodova.

⁴⁸ Jedan od više-manje uspješnih pokušaja načinio je i Mario-Nepo Kuzmanić u svom o splitskom plemstvu. Mario-Nepo KUZMANIĆ, *Splitski plemići, prezime i etnos*, Split 1998.

troni, tj. onaj tko želi dokazati pripadnost starim plemićkim obiteljima, taj to radi pozivanjem na svoje pretke kao patrone samostana Sv. Krševana. Time se zapravo vezuje za čuvenu obitelj Madijevaca koja je vladala ovim gradom i bila usko povezana s tim samostanom. Vjerojatno se iz istih razloga plemići Brača pozivaju na patronatstvo nad Sv. Ivanom u Povljima, a svi plemići Trogira na patronatstvo nad crkvom Sv. Barbare u Trogiru. U Splitu, kako je već spomenuto, tradicija je nešto drukčija. Tamošnje se plemstvo nastoji legitimirati povezujući svoje podrijetlo s plemstvom iz porušene Salone.

Nekako istodobno s oblikovanjem imena gradskih patricijskih rodova, počinje se javljati i novi način gradskog ustroja poznat pod nazivom komuna. Oni preduvjeti koje je stvorio Kolomanov dolazak i zasigurno utjecaj s druge strane Jadrana, gdje se već razvio komunalni svijet, rezultirali su početkom oblikovanja komuna. Premda se ne može govoriti o neposrednoj vremenskoj povezanosti između početka nastanka komunalnoga društva i pojave ustaljenih imena kod pojedinih plemićkih rodova, napose ne u slabije razvijenim komunama, takvu je shemu zbog orijentacije korisno postaviti.

Tek bi detaljnija istraživanja trebala dati odgovora o ulozi plemstva u novom gradskom komunalnom ustroju.

Posebno bi bilo zanimljivo pratiti širenje zemljišnoga posjeda plemstva izvan gradskog distrikta, što se, međutim, zbog nedovoljne količine izvorne građe za XII. i XIII. st. još ne može napraviti.

Možda se najljepši prikaz nastajanja komune vidi na splitskom primjeru opisanom u najstarijoj hrvatskoj kronici, "Historia salonitana" Tome Arhiđakona. Ona pokazuje kako se dalmatinsko društvo od XII. st. mijenjalo i u tom procesu susretalo s nizom problema, rješenje kojih je nalazilo s druge strane Jadrana u komunalnom pokretu talijanskih gradova na Apeninskom poluotoku.⁴⁹

U Tome Arhiđakona spominju se brojna imena tada vodećih i uglednih Splicišana. Tada su još uvijek češći patronimici ili nadimci, nego već definirana imena rodova, pa se tek mali broj imena mogže svrstati u kasnije poznate srednjovjekovne splitske plemićke rodove. Među takve se mogu navesti Lucari, Cindro, Madius, Dušica, Grisogono i još neki.

U Zadru je u to doba politička sudbina odredila tijekom društvenog razvoja, prije svega komunalnoga sustava, a zasigurno i vladajućega plemićkoga staleža. Nakon niza pobuna protiv Venecije u zadnjoj četvrtini XII. st., slijedilo je početkom XIII. st. križarsko razaranje grada i njegovo potpadanje pod mletačku vlast. Time je u Zadru prekinut proces nastanka autonomnih komunalnih organa vlasti. Bilo bi zanimljivo znati u kojim je plemićkim obiteljima nova mletačka vlast našla oslonca, a koje su joj predstavljale oporbu. To bi bilo važno znati i za zadarske pobune, za pobunu sredinom XIII. i za pobune u XIV. st. No, usprkos nesklonim političkim okolnostima društveni se proces raslojavanja građanstva i oblikovanja gornjega sloja i u Zadru nastavio. O tome možda najbolje svjedoči nastanak popisa zadarskog plemstva iz

⁴⁹ Mirjana MATIJEVIĆ-SOKOL, *Regimen latinorum* arhiđakona Tome u teoriji i praksi, *Toma Arhiđakon i njegovo doba*, Split 2004. 161 i dalje.

1283. koji je sačuvan u kamenoj škrinji zadarskog sveca, zaštitnika grada, Sv. Šime. Taj popis zaokružena je cjelina plemićkoga staleža s imenima svih onih rodova koji će u XIV. st. i dalje predstavljati zadarski patricijat. To je dakle rezultat dvjestogodišnjega procesa raslojavanja gradskoga društva i oblikovanja gornjega sloja u Zadru. No razvojni put tih rodova do popisa 1283.⁵⁰ ne može se rekonstruirati zbog oskudnih podataka. Do tog popisa za neka rodovska imena nije bilo poznato da su pripadali u zadarsko plemstvo,⁵¹ a za dio njih ne može se reći nešto više. No ipak taj popis čini najpotpuniju sliku zadarskoga srednjovjekovnoga plemstva koje će kasnije u drugoj polovici XIV. st. doseći vrhunac.

Do sredine XIII. st. zbog srazmjerno oskudne građe teško je pratiti proces postanka dubrovačkoga patricijata jer začeci društvenog raslojavanja potječu iz mnogo ranijih vremena. No, od druge polovice XIII. st. za Dubrovnik je sačuvano najviše arhivske građe pa se tako oblikovanje patricijata može vrlo detaljno pratiti bar u njegovoj završnoj fazi. Zahvaljujući I. Mahnken i njezinoj već spomenutoj temeljitoj studiji mogu se za razvoj gornjega društvenoga sloja u ovom gradu iznijeti neke osnovne smjernice.

Tako se sa sigurnošću može reći da se povijest dubrovačkoga patricijata mora spoznavati kroz dubrovačku trgovinu, a ne na temelju zemljišnog posjeda. O zemljišnom posjedu pojedinih patricijskih rodova podaci su vrlo oskudni pa se upravo zbog nedostatka većega zemljišnoga posjeda razvija dubrovačka trgovina. Stoga su upravo snažnije trgovačke obitelji činile vodeći društveni sloj u gradu, iz kojeg je kasnije potekao patricijat.

Tom sloju pripadala je ona vlastela koja je vodila karavansku trgovinu sa Srbijom, Bosnom, a kasnije i s Ugarskom, te imala udjela u vlasti nad tamošnjim rudnicima iz kojih je rudu izvozila u Italiju, a odande donosila talijansku robu, zatim ona vlastela koja se bavila pomorskom trgovinom s udaljenim krajevima kakvi su bili Carigrad, Palestina, Aleksandrija, Napulj i Španjolska. Većina dubrovačkih rodova toga sloja kombinirala je pomorsku i kopnenu trgovinu, pretežito se baveći jednim ili drugim.⁵²

Za opisane tri komune: Split, Zadar i Dubrovnik mogu se utvrditi barem osnovne odrednice razvoja gradskoga plemstva u XIII. st., za ostale komune, bilo one antičkoga podrijetla, kao što su Trogir i Rab, ili one hrvatskoga podrijetla kao što su Nin, Knin, Skradin, Šibenik itd., ne može se o gornjem gradskom sloju iznijeti nikakav konkretniji zaključak, nego tek analizom skromnih izvornih podataka pokušati utvrditi analogiju s poznatim društvenim procesima u spomenutim građom bogatijim komunama.

⁵⁰ Popis je objavljen više puta. Objavio ga je Lorenzo FONDRA, *Istoria della insigne reliquia san Simeone profeta che si venera a Zara*, Zara 1855. 69; Pod inicijalima FA objavljen je u *Bollettino archeologico* 1889/XII. 183. te u radu Luka JELIĆ, Moći sv. Šimuna Bogoprimaoca u Zadru, Hagiografijsko-povijesna studija, *Rad JAZU*, 145. 220 i dalje.

⁵¹ Takva su prezimena npr. Ursulinis, Alme, Maregola, Scesia, Vedeov itd.

⁵² I. MAHNKEN, ndj. 30.

U XIV. st., kad se pojavljuje veća količina spisa, oblikovanje patricijata već je završen društveni proces. Još mu početkom toga stoljeća nedostaje samo ispred imena titula "ser" i zatvaranje u veliko vijeće. Titula "ser" ustaljuje se najprije u spisima najvećih komuna do sredine XIV.st., a u slabije razvijenim komunama do kraja tog stoljeća. Istodobno će se odviti i zatvaranje u veliko vijeće. Stoga bi se moglo reći da je ta veća količina sačuvanih spisa što se tiče razvoja gradskoga plemstva stigla prekasno, kad je sve već bilo gotovo. Tek jednim malim dijelom građa iz XIV. st. može pripomoći u rješavanju nekih problema vezanih uz gradsko plemstvo u prethodnim razdobljima kad građe nije bilo dovoljno. Ipak, najveći dio rješenja iz povijesti gradskoga plemstva u Dalmaciji za razdoblje prije XIV. st. ostat će zauvijek izgubljen.

Povećanje sačuvane arhivske građe u XIV. st. pruža, međutim, mogućnost, premda malo kasno, širih istraživanja dalmatinskoga plemstva. Tek tada se za one gradove koji posjeduju bogatiju izvornu građu mogu načiniti povijesti pojedinih rodova, utvrditi njihovo gospodarsko stanje te društveni i politički položaj u komuni.

Međutim, ako se spomenuta veća količina spisa iz XIV.st. promotri po pojedinim gradovima, slika ni tada neće biti zadovoljavajuća. Navedeno povećanje sačuvane građe za neke je komunalne arhive znatno, a neke komune ga uopće nemaju. Tako Zadar i napose Dubrovnik imaju za XIV. st. zavidno bogat arhivski fond, za njima daleko zaostaju Split, Trogir i Korčula, a sve ostale dalmatinske komune, bilo antičkog ili hrvatskoga podrijetla, nemaju sačuvane srednjovjekovne arhive, nego samo određeni broj pojedinačnih dokumenata.

Zadar još za kraj XIII. i prvu polovicu XIV. stoljeća ima sačuvanih tek nekoliko svežnjica bilježničkih spisa⁵³ te po koji dokument iz toga razdoblja u drugim fondovima (npr. u *Datio et incantus*, ili u *Magnifica comunita*⁵⁴). Građa se naglo povećava za drugu polovicu XIV. st., od kada ima sačuvanih desetak ovećih svežanja bilježničke građe što je, osim Dubrovnika, najveća i najvažnija količina arhivalija za to stoljeće.⁵⁵ Uz nju je sačuvano još pet kutija spisa općinskoga suda (*Curie maior*), te jedna kutija Pomorskog suda (*Curia consulum et maris*).

Dubrovački arhiv ima znatno više građe za XIII. st. nego ostali gradski arhivi. Njegove serije, kao Kneževe odredbe (*Precepta Rectoris*), Dugovi notarije (*Debita notariorum*), Oporuke (*Testamenta*); Razni zapisi kancelarije (*Diversa cancelarie*), Carinarnica (*Dohana*), započinju u XIII. st., a neke, kao Isprave i akti (*Acta et diplomata*) i prije toga doba.⁵⁶ Također to je najbogatiji arhiv i za XIV. st.

⁵³ Ti najraniji bilježnički svežnjici objavljeni su u tri sveska kao *Spisi zadarskih bilježnika, I, II, III*. Zadar 1959, 1969, 1977.

⁵⁴ Najstariji dokumenti arhivskog fonda *Magnifica comunita di Zara*, nedavno su objavljeni pod svedenim naslovom, R. LELJAK, *Inventar fonda Veličajne općine zadarske*, Zadar 2006.

⁵⁵ Od bilježničke je građe iz druge polovice XIV.st. objavljen tek jedan svežanj. To je bilježnik Andreas de Canturio iz 1355-56, a objavio ga je R. Leljak u dvije knjige (*Andreas Petrov iz Cantua*, sv. I. 2001, sv. II. 2003).

⁵⁶ Veći dio građe za XIII.st. je do sada objavljen.

Za Split, Trogir i Korčulu do dolaska Venecije ima tek nešto bilježničkih spisa i fragmenata općinskih spisa.

Splitski arhiv sadrži za srednjovjekovno razdoblje oko pet kutija građe, i to najvećim dijelom bilježničkih spisa. Zanimljivo je da se u tako maloj količini sačuvalo čak osam svežnjića inače rijetke vrste građe, financijskih spisa komune, što omogućava uvid u tadašnje prihode i rashode općine, te dva svežnjića spisa *Odluka velikog vijeća* splitske komune, koji, osim za Dubrovnik, ni u jednoj općini nisu sustavnije sačuvani.

Pored *Trogirskih spomenika*, M. Barade, koji iz razdoblja od zadnjih desetljeća XIII. do prvih desetljeća XIV. st.⁵⁷ u trogirskom arhivu čuvaju se samo dvije arhivske kutije građe iz XIV. st., i to jedna kutija općinskih spisa (uglavnom sudskih poziva), a druga kutija bilježničkih spisa. Poznavajući rad bježničke službe u dalmatinskim gradovima, može se zaključiti da je ta sačuvana količina zasigurno vrlo mali dio spisa nastalih u to vrijeme u Trogiru.

Za Korčulu je sačuvano oko pet kutija građe. Pola od te građe jesu bilježnički spisi, a druga su polovica općinski spisi, tj. najvećim dijelom sudski spisi. No i ovdje je, kao u Splitu, sačuvano tri svežnjića vrlo rijetkih računskih spisa te tridesetak listova *Odluka velikog vijeća*.

Pogledom na taj popis sačuvane građe, očito je da je velik dio spisa tijekom vremena propao. U svim općinskim arhivima (osim dubrovačkoga) nedostaju brojni dokumenti vezani uz političko djelovanje komune i, možda najvrjednije, gradske privilegije. Nedostaju uglavnom dokumenti upravnih institucija komunalnih vlasti i tek nam bogata arhiva brojnih institucija dubrovačke komune pokazuje koje su sve vrste spisa u arhivima drugih gradova u određenom obliku svakako morale postojati, a nedostaju.

U svim gradovima koji imaju srednjovjekovnu građu, osim u Dubrovniku, nema već spomenutih odluka velikog vijeća, isto tako u svim gradovima, osim u Dubrovniku, samo su fragmentarno sačuvani sudski spisi iz XIV. st. Među one dokumente za koje znamo da su postojali, a nisu uopće sačuvani, pripadaju općinski katastri, koji se za neke gradove spominju u izvorima, a koji bi za uvid u zemljišni posjed plemića bili od prvorazredne važnosti. U Zadru su u Ludovikovo vrijeme djelovale i proizvodile dokumente *cancelaria superior* i *cancelaria inferior*, no ni o njima nema traga. Budući da su plemići imali najveći udio u upravnim strukturama komune, nesačuvanost tih spisa lišava nas poznavanja njihova udjela u vlasti.

Posebno treba istaknuti da nedostaju arhivi pojedinih plemićkih rodova u dalmatinskim gradovima. Njihova je sudbina završila na najrazličitije načine, najrjeđe su bili predani nekoj arhivskoj ustanovi, često su bili razdijeljeni i rasprodani, a neki su čak završili u smeću. Neizmjerana bi bila njihova važnost za poznavanje djelatnosti plemstva u svim segmentima društva.

Moglo se primijetiti da u strukturi sačuvanih vrsta spisa prevladavaju bilježnički spisi inače vrlo važni za temu o kojoj se ovdje govori. Uz njih obično postoji i nešto sud-

⁵⁷ Miho BARADA, *Trogirski spomenici, I-III*. MSHSM, 44, 1948; 45, 1950; 46, 1951; *Trogirski spomenici IV*, Split 1988.

skih spisa. To su dvije glavne vrste dokumenata koji nam stoje na raspolaganju za proučavanje dalmatinskog plemstva u XIV. st.

U bilježničkim i u sudskim spisima plemići se pojavljuju u svojstvu jedne ili obje stranke pri sklapanju posla ili u parnici. Možda najveći nedostatak te vrste spisa jest potpuna odsutnost političke dimenzije pa se na osnovu njih ne može uočiti udio pojedinih plemićkih rodova u političkim zbivanjima.

Bilježnički spisi uvelike oslikavaju gradsku svakodnevnicu. U njima se prema najrazličitijim osnovama registrira veći dio gradskoga stanovništva, osobito plemstva kao najaktivnijega društvenoga staleža. U toj nepreglednoj količini podataka mogu se osvijetliti određena područja iz života gradskog plemstva.

Bilježnički spisi prije svega omogućavaju utvrđivanje genealoškog stabla pojedinog roda.

Veća količina bilježničkih spisa daje realan uvid u gospodarsku djelatnost i bogatstvo pojedinih plemićkih rodova.

Nadalje, preko bilježničkih spisa može se utvrditi povezanost pojedinih plemićkih rodova s crkvenim institucijama u gradu, što je od velike važnosti u procjenjivanju strukture njihove moći.

Posebno je zanimljivo utvrditi vezu gradskoga plemstva s plemstvom izvan grada, na području Hrvatsko-Ugarskoga Kraljevstva, što se također najbolje može istražiti preko bilježničkih spisa.

Sudski spisi pružaju znatno manje podataka o samim plemićima i njihovim rodovima te su uglavnom vezani uz njihove gospodarske aktivnosti. No oni omogućuju da se istraže odnosi među pojedinim obiteljima i njihove veze s pojedinim institucijama.

Ipak treba reći da su za utvrđivanje važnosti plemstva i pojedinih plemićkih rodova te njihova udjela u vlasti glavni izvor spisi Velikog vijeća. Budući da ni u XIV. st. kada je izvorna građa najobimnija, odluka Velikog vijeća, osim onih u Dubrovniku i dva spomenuta splitska svežnjića, nema, teško je definirati ulogu plemstva, a posebno pojedinih plemićkih rodova u svakom gradu. Upravo odluke velikog vijeća najbolje pokazuju karakteristike svake obitelji, njihov politički stav, grupu rodova kojima se u vijeću priklanjaju, te se iz njih može utvrditi stratigrafija gornjega društvenog sloja u svakoj komuni.⁵⁸

Zbog relativne oskudnosti građe, čak i za one komune za koje se kaže da je sačuvana, važno je primijeniti određeni pristup građi, koji omogućuje njeno što cjelovitije korištenje. Trebalo bi prije svega obaviti tzv. kapilarno istraživanje, tj. postupno rekonstruirati svaki pojedini rod, i to obitelj po obitelj, posebno pazeći na prozopografiju istaknutih pojedinaca u svakom rodu.

U literaturi se predlaže da se to obavlja po vremenskim segmenatima, npr. obradi se temeljito razdoblje od jednog desetljeća kao jedan segment, pa zatim obrađuje iduće razdoblje itd. Tako bi se svako desetljeće posebno istražilo, a zatim bi se, nizanjem

⁵⁸ To je onaj posao što ga je započeo Raukar razlažući splitske prilike prema sačuvanim Odlukama veliko vijeća toga grada. Tomislav RAUKAR, *Consilium generale* i sustav vladanja u Splitu u XIV.st. *Historijski zbornik* 37 1984.

tako dobivenih segmenata, dobila slika društvenih gibanja u vrhu komune u određenom razdoblju.⁵⁹ Time bi se postigao sinkronijski i dijakronijski pristup problematici. Pri tome je potrebno proučiti baš sve sačuvane dokumente u kojima se spominju plemići jer je gotovo svaki prilog mozaiku koji se slaže za pojedinu osobu ili rod.

Ovaj je rad pokušao, s jedne strane uputiti na dosadašnje spoznaje o dalmatinskom plemstvu, a s druge strane upozoriti na mogućnosti tih spoznaja i njihova ograničenja s obzirom na sačuvanost povijesnih izvora.

Takva istraživanja, osim istraživanja vezanih za dubrovački patricijat, još nisu obavljena za druge gradove. Njima bi se postavili temelji u istraživanju plemstva dalmatinskih gradova do trenutka kad se proces njegova oblikovanja završava, a ono se zatvaranjem velikoga vijeća pretvara u gornji gradski stalež, koji tako ostaje izoliran i konzerviran za cijelo sljedeće razdoblje ranoga novoga vijeka.

⁵⁹ Renato BORDONE, n dj. 52, 53.

Dalmatian nobility in the Middle Ages

Serđo Dokoza

Institute for historical research of HAZU in Zadar

Obala kneza Trpimira 8

23000 Zadar

Republic of Croatia

The aim of this essay is to review the state of the historiography on the nobility of Dalmatian medieval towns and to discuss the research paths that historians may take, with respect to surviving primary sources. The scarcity of original documents severely hinders the study of the first phase of the nobility development, with only Zadar in possession of sources sufficient for the study of these developments. With the arrival of the Árpáds and after the promises of King Koloman to the communes, the situation changed. A new upper layer formed out of urban noble families. Named 'patriciate', it emerged on the top of the social hierarchy. Simultaneously, a new urban structure developed and medieval towns became communes. The development of the communal organization and of the upper social layers may be studied on the examples of several Dalmatian towns: Zadar, Dubrovnik, Split and even Trogir. Yet some towns lack preserved sources that would illuminate this period even for this (late) period. By the fourteenth century, from which many more sources survived, the process of the urban nobility development had finished. Noblemen then obtained the honorary titles of ser and closed themselves from the rest of the citizenry into greater councils.

Key words: nobility, Dalmatia, Middle Ages, methodology, primary sources